

نگارش: سید مرتضی حسین صدرالافاضل

ترجمه از: محمد هاشم

تفاسیر علمای امامیه در شبه قاره هند و پاکستان

بعضی از دوستان ایرانی ام از من خواہش کرده بودند کہ اطلاعاتی مفصل در باره تفاسیر علمای امامیہ در شبه قارہ (ہند و پاکستان) تہیہ کنم. چون در تہران غیر از مطلع انوار* و حافظہ شخصی منابع دیگری در دسترس نبود، بنابراین، فہرست مختصری را آمادہ کردہ ام کہ دارای تراجم، حواشی، تفاسیر، کشف الآیات و مفتاح قرآن است.

اگر ترجمہ را تفسیر گوئیم هیچ مانعی ندارد؛ برای این کہ چہ ترجمہ باشد یا حاشیہ نویسی یا شرح جداگانہ آیات یا شرح کامل، در اصل، ہمہ اینہا روشہای مختلف تفسیر بہ شمار می آید. ترجمہ، اگر تحت اللفظی باشد، باز ہم آشکار کردن معانی عبارات و الفاظ اصلی است و، اگر ترجمہ آزاد یا سادہ باشد، باز ہم جزء تفسیر سادہ بہ حساب می آید.

ہر نوع کار، در ہر زبانی، از ترجمہ شروع می شود و آن گاہ، پس از تحقیق و مطالعہ، کار تشریح و تفسیر در یک زمینہ مخصوص آغاز می گردد. بنابراین، من در این معرفی نامہ مختصر سعی کردہ ام تا بہ ہمہ نوع تفسیرہا اشارہ کنم. هدف از این کار آن است کہ زحمات اہل دانش و بینش و عشق و علاقتہ شیعیان بہ قرآن، بہ صورت اسناد، منابع و مآخذ، محفوظ بماند.

هدف کسانی کہ در شبه قارہ ہند، درین زمینہ کار کردہ اند، فقط رضای خدا

و خدمت به دین بوده است. بنابراین، اسامی و مشخصات خود را ظاهر نکرده‌اند، مبادا که از اجر خداوندی محروم شوند و، در نتیجه، تعداد کثیری از این تراجم و تفاسیر به چاپ نرسیده و اگر احیاناً به چاپ هم رسیده است نام مترجم و یا مفسر و سال تحریر را در خود ندارد، به هر حال، فهرست حاضر به خدمت ارباب دانش و بینش تقدیم می‌شود. البته، به این امید که بعد از مطالعه و بررسی بنده را با نظرات و اطلاعات مفید و گرانقدر خود مورد عنایت قرار دهند تا این بحث را تکمیل کنم.

تراجم و تفاسیر قرآن به زبان انگلیسی.

- ۱- ترجمه عماد الملک سید حسین بلگرامی (متوفی^۱ به سال ۱۳۴۴ ه.ق) این ترجمه، بدون متن عربی در سال ۱۹۳۰ میلادی به چاپ رسیده است.
- ۲- ترجمه و مقدمه و حواشی نیمی از قرآن از پادشاه حسین بن فدا حسین سیتاپوری (متوفی به سال ۱۳۵۶ ه.ق) مقدمه و ترجمه سورة البقره در دو مجلد توسط مؤید العلوم مدرسه الواعظین، لکهنو در سال ۱۳۵۰ ه.ق به چاپ رسیده است.
- بعد از پادشاه حسین نجم العلماء سید نجم الحسن همین ترجمه را توسط قاضی سید افتخار حسین تکمیل کرد. سید افتخار حسین در سال ۱۳۷۱ ه.ق وفات یافت.
- ترجمه کامل در کتابخانه مدرسه الواعظین، لکهنو محفوظ است.
- ۳- حجة الاسلام باقر علی خان لکهنوی نجفی (متوفی به سال ۱۳۷۶ ه.ق) بعد از فارغ التحصیل شدن از نجف اشرف به لندن رفت و، بعد از بازگشت، کار ترجمه و حواشی^۱ قرآن مجید را شروع کرد و ترجمه آن تقریباً تمام شده بود که جنگ هندو و مسلمان در سال ۱۹۴۷ میلادی شروع شد و این ترجمه در پنجاب شرقی

۱- مقصود مؤلف در این مقاله از «حواشی قرآن» توضیحاتی است که در حاشیه قرآن چاپ شده و نه اعتراض و حواشی انتقادی.

- (هند) از بین رفت. وی در سال ۱۳۷۶ هـ. ق، در میانوالی (پاکستان)، وفات یافت.
- ۴ - سید اقبال حسین لاهوری، کار ترجمه و حواشی قرآن مجید را، تا آن جا که به خاطر دارم، تا جزء پنجم به پایان رسانیده بود که در حدود ۱۹۶۲ میلادی وفات یافت. متن ترجمه در کتابخانه وی نگهداری می شد.
- ۵ - ترجمه قرآن از پروفیسور عسکری (متوفی ۱۹۷۲ میلادی). این ترجمه را سیت^۱ محمد علی حبیب، بدون متن عربی و نام مترجم، در سال ۱۹۵۶ میلادی، به نام خود به چاپ رسانید. در صفحه اول این ترجمه، این نوشته «حواشی توسط م. ج. شاکر» به چشم می خورد، این ترجمه با متن قرآن، در تهران، و سپس با تجدید نظر، در قم، به چاپ رسیده است.
- ۶ - مقدمه، حواشی و ترجمه این تفسیر مفصل بر اساس شرحهای پروفیسور میراحمد علی وفاخانی و مولانا آغا میرزا مهدی پویا می باشد. آغاپویا در ۱۶/ جمادی الثانی ۱۳۹۳ هـ. و میراحمد علی در ۲۱/ رمضان ۱۳۹۶ م. وفات یافتند. این تفسیر، در سال ۱۹۶۴ م. توسط خلیلی در کراچی به چاپ رسیده است.
- ۷ - ترجمه انگلیسی تفسیر المیزان عربی، تألیف سید محمد حسین طباطبائی (متوفی به سال ۱۴۰۳ هـ. ق) توسط مولانا سعید اختر در دست است و تا کنون ۴ مجلد آن در تهران به چاپ رسیده است.

تراجم و تفاسیر قرآن به زبان اردو

- ۱ - «توضیح^۲ مجید فی تنقیح کلام الله الحمید». در دو مجلد در لکهنو به چاپ.

۱ - سیت (seth) القابی مانند نواب و غیره. م

۲ - حامد حسن قادری اولین ترجمه تفسیری قرآن را به اردو به حکیم محمد شریف خان متوفی ۱۲۲۲ هـ. /

۱۸۰۷ م. نسبت داده است و حکیم محمد شریف خان شیعه بود.

رسید. سال چاپ ۱۲۵۳ هـ. / ۱۸۳۷ م. است.

تألیف: سید علی بن غفران مآب سید دلدار علی، متوفی ۱۲۵۶ هـ. در کربلا. توضیح مجید... تفسیری است عارفانه و صوفیانه، دارای مباحثی در فضایل محمد و آل محمد علیهم السلام بر اساس حساب جُمْل، با تفسیر آیات مربوط به آن، در نسخه چاپی اشتباهات بی شماری ناشی از کاتب و کتابت دیده می شود.

۲- ترجمه و حواشی. چاپ لکهنو، بی تاریخ، این نسخه چاپی بظاهر اولین ترجمه شیعی چاپی است، این نسخه سرورق ندارد، لذا، متأسفانه، نام مترجم و حاشیه نگار مشخص نیست البته، بعد از اتمام حاشیه نویسی علامت اختصاری «ام» دیده می شود. ممکن است مراد از این علامت امداد علی باشد.

در تذکره و تاریخ علمای شیعه، سه نفر به نامهای امداد علی آمده اند:

(الف) راجه امداد علی خان بن رحمان بخش کنتوری، شاگرد حکیم سید علی کنتوری و مولانا اعظم علی (متوفی به سال ۱۲۹۲ هـ. ق.)، عالم، مفسر و در ادبیات عرب استاد بود. در تذکره بی بها چندین کتاب به نام او ذکر شده است. مثلاً، **منهج السداد** تفسیر قرآن مجید، تفسیر سورۃ یوسف، عربی بدون نقطه، شرح خطبه شقشقیه، شرح مقامات حریری و... البته، معلوم نیست که تفسیر به کدام یک از زبانهای عربی، فارسی و یا اردو نوشته شده است.

(ب) میر امداد علی، عالم خطیب کرانه^۱ مظفرنگر، از دهلی به لکهنو آمده از علمای آن جا کسب فیض کرد و، به خاطر شاگردی سید العلماء مولانا سید حسین و هنر خطابت، به دربار حاکم وقت راه پیدا کرد. وی به نوشتن علاقه داشت و در تحریر و تقریر بسیار ماهر بود. از کتاب مشهور وی **بحر المصائب** است که اولین بار از طرف چاپخانه دربار اوده^۲ و، بعد از آن، چندین بار از طرف ناشران دیگر به

۱- کرانه، اسم محل.

۲- اوده، اسم قدیم لکهنو.

چاپ رسیده است. یاد شده ترجمه و حواشی بر قرآن نیز نوشته بود. ممکن است نسخه مورد بحث از آن وی باشد.

(ج) حاج میرزا امداد علی. درباره وی مرحوم پروفیسور مسعود حسن ادیب می نویسد که در دیباچه نسخه خطی ثابت نامه نو طرز، که در کتابخانه وی (امداد علی) موجود بود، این عبارت نوشته شده است:

«این گنجه کار تمام عمر با شوق و ذوق مشغول به مطالعه، ترجمه و تألیف کتب تفسیر، حدیث و تاریخ بوده... اکثر کتابها به اردو تألیف شده... ملا فتح الله مغفور تفسیر منهج الصادقین را به فارسی نوشته و من او را به هندی ترجمه کرده ام... کتابهای دیگر، مثل نسخه چهارده نور، مسیب نامه و مختارنامه و غیره را نیز ترجمه کرده ام... بعضی از دوستانم از من تقاضا کردند که ثابت نامه فارسی را، که دارای شرح حال امیر ثابت پسر مختار است، به اردو ترجمه کنم... در عهد امجد علی شاه... ترجمه آن، در ۱۲۵۹ هـ. تمام شد».

ترجمه مورد بحث، که تقریباً بین سالهای ۱۸۴۳ و ۱۸۴۵ م. به چاپ رسیده ممکن است از آن وی باشد، برای تفصیل بیشتر رجوع شود به مطلع انوار^۲، ذیل شرح حال «امداد علی» و «ذوق علمی و ادبی شاهان اوده»^۳ به صورت ضمیمه در نذر ذاکر چاپ دهی.

۳ - ترجمه اردو با متن قرآن. بدون اسم مترجم و کاتب، این نسخه در کتابخانه دانشگاه پنجاب، لاهور موجود است، این ترجمه اثر مترجمی شیعی است.

۴ - قرآن مجید مترجم مع حواشی. روی سر ورق ۱۲۹۷ هـ. درج است: این

۱ - نذر ذاکر ص ۴۲.

۲ - تألیف نویسنده، چاپ کراچی.

۳ - شاهان اوده کا علمی و ادبی ذوق (اردو).

ترجمه به اهتمام سید علی حسن خان از مطبع عمدة المطابع امروہہ^۱ به چاپ رسید، روی ورق آخر عبارت خاتمه بدین شرح است:

«لله الحمد والثناء که خالق ارض و سما (ست) ۲ به ساعت سعید، قرآن مجید، فرقان حمید، مترجم محشی مذهب امامیه به خط بی نمط خاکسار عصیان شعار، رحیم بخش، برتر امروہوی نقل گردیده به اهتمام جناب سید علی خان صاحب مالک مطبع و نیز کار پرداز مطبع عمدة المطابع واقع در امروہہ مجلہ دانشمندان، طبع گردیده به قاریان مومنین قرآن مبین اهداء گردید،...».

تاریخ از راقم است:

برتر کتاب خالق اکبر به روز سعید
بودم به فکر سال که آمد ندای غیب
مطبوع، بهر درد و ثواب عظیم شد
تاریخ طبع خوب کتاب کریم شد
۱۳۰۱ هجری

این نسخه نزد مولانا مسرور حسن در کتابخانه مجیدیه مبارکپور، بخش اعظم گره موجود است. و اطلاعات فوق توسط او به دست من رسیده است. اسم مترجم و محشی معلوم نشد.

۵ - تنویر البیان، ترجمه تفسیر خلاصه المنہج.

به دستور مولانا محمد حسین عرف علن متوفی ۱۳۲۵ هـ. اولین بار در لکهنؤ در سال ۱۸۹۵ م. و سپس در آگرہ، در سال ۱۹۰۴ میلادی، به چاپ رسید و من فکر می‌کنم که این ترجمه از حاجی میرزا امداد علی باشد.

۶ - عمدة البیان، تألیف مولانا الحاج سید عمار علی سونی پتی، فاضل لکهنؤ،

متوفی به سال ۱۳۰۴ هـ.ق. این تفسیر، بین سالهای ۱۳۰۴ هـ.ق. و ۱۳۰۷ هـ.ق.

۱ - امروہہ: اسم محل.

۲ - است: متن ندارد، اضافه شد.

اولین بار به چاپ رسید و بعدها نیز چندین چاپ خورده است.

۷- ترجمه قرآن. از نواب حاج محمد قلی خان کانپوری، ترجمه ای ادیبانه است که در آن زمان بسیار شهرت پیدا کرد. و در سال ۱۳۲۰ هـ. ق/ ۱۸۸۹ میلادی بدون متن در چاپخانه اثنی عشری لکهنو به چاپ رسید.

۸- ترجمه، حواشی و فهرست. از حافظ مولانا سید فرمان علی، ممتاز الافاضل متوفی به سال ۱۳۳۴ هـ. ق. این ترجمه، بین مردم بسیار مورد پسند قرار گرفت و چندین بار با متن به چاپ رسید. بعد از تجدیدنظر توسط مولانا نجم الحسن کراروی و ابن الحسن رضوی، در سال ۱۹۷۰ میلادی نیز در کراچی به چاپ رسید.

۹- ترجمه، حواشی و مقدمه. از مولانا مقبول احمد دهلوی متوفی به سال ۱۳۴۰ هـ. ق/ ۱۹۲۱ میلادی. این ترجمه، در اصل، از تفاسیر عمده شیعی به زبان اردو به شمار می رود ولی با ضمیمه و مقدمه به نام مفتاح الآیات جزء جزء جداگانه به چاپ رسیده است و تا کنون چندین نوبت در هندوستان و پاکستان انتشار یافته است.

۱۰- آثار حیدری، ترجمه تفسیر امام حسن عسکری (ع) از سید شریف حسینی متوفی به سال ۱۳۶۱ هـ. (ابن امام علی) اهل بهریلی از توابع انباله، پنجاب^۱ بود.

۱۱- ترجمه و حواشی. از شیخ محمد علی، متوفی حدود ۱۹۴۷ م، این ترجمه، با حواشی در دهلی چاپ شده است.

۱۲- ترجمه و حواشی. از سید زیرک حسین امروہوی، ملافاضل مناظر، متوفی حدود به سال ۱۳۶۵ هـ. / ۱۹۴۵ م. در حواشی تاثیرات آیات، حساب جمل و تعویذات بیان شده است.

۱۳- ترجمه و حواشی. از میرزا احمد علی امرتسری^۲، متوفی به سال ۱۹۷۰ م.

۱- انباله، نام شهری در ایالت پنجاب.

۲- امرتسر، نام شهری در ایالت پنجاب.

طبع لاہور.

۱۴- تفسیر المتقین، ترجمہ و حواشی از سید امداد حسین کاظمی متوفی بہ سال ۱۹۷۵ میلادی، با مقدمہ نویسندہ حاضر، چندین بار در لاہور بہ چاپ رسیدہ است. ترجمہ خوب و حواشی مناسب است.

۱۵- قرآن کریم مع تفسیر توضیح القرآن، الحاج سید مجاور حسین در نوشتن این تفسیر خیلی زحمت کشیدہ و آن را نسبتاً بہ صورت یک تفسیر متوسط در آورده است. این تفسیر در سال ۱۹۷۲ م. در کراچی بہ چاپ رسید و مترجم حدود سال ۱۹۸۰ م. فوت کرد.

۱۶- ترجمہ و حواشی قرآن، از استاذ علام مولانا سید محمد صادق، استاد ادبیات شیعہ در دانشکدہ عربی لکھنؤ. تفسیری است عالمانہ و ادیبانہ. در لکھنؤ بہ چاپ رسیدہ است. مولانا محمد صادق درمء رجب ۱۴۰۴ ہ. وفات یافت.

۱۷- انوار التجف، تفسیری است علمی از مولانا حسین بخش جارا^۱ (اہل جارا از توابع دیرہ اسماعیل خان^۲) کہ چاپ ہم شدہ است.

۱۸- تفسیر قرآن، از ادیب اعظم مولانا سید ظفر حسن امروہوی، تفسیری است بسیار فصیح و سلیس و روان کہ تا کنون سہ مجلد آن چاپ شدہ و بقیہ آن زیر چاپ است. (کراچی).

۱۹- تفسیر قرآن، از سید العلما مولانا الحاج سید علی نقی لکھنؤی. مدتی پیش مقدمہ تفسیر قرآن را بہ زبان اردو و عربی نوشتہ بود کہ بہ چاپ ہم رسیدہ است. بعد از آن، تفسیر سورۃ الحمد و سورۃ البقرہ را بہ چاپ رسانید. اکنون، این تفسیر کاملاً تکمیل شدہ و سہ مجلد آن در سری نگار (کشمیر) منتشر شدہ و بقیہ آن زیر

۱- جارا، اسم شہری در قسمت غربی پاکستان. م

۲- دیرہ اسمعیل خان اسم شہری در قسمت غربی پاکستان. م

چاپ است.

۲۰ - تفسیر رضی. نوشته های ناتمام از مولانا سید محمد رضی زنگی پوری (متوفی ۱۳۷۰ ه.ق.) بنا به تقاضا و خواهش مرحوم نواب رام پور، رضا علی خان، هیئت تحریریه ای که عبارت بودند از: مرحوم حافظ کفایت حسین، خطیب اعظم مولانا الحاج سید محمد دهلوی، حجة الاسلام مولانا سید محمد داوود زنگی پوری، برای تهیه تفسیری جامع تشکیل شد، ولی متأسفانه به محض آغاز فعالیت این هیئت، وقایع تقسیم هند و پاکستان و اعلان استقلال این دو کشور اتفاق افتاد و تمام مُلک گرفتار قتل و غارت گردید. حکومت محلی نواب از دست رفت و هیئت تحریریه هم از هم پاشید، اما مولانا محمد رضی از کوشش باز نایستاد؛ ولی به علت بیماری وی، این تفسیر ناتمام ماند. البته، مرحوم مولانا سید ظفر الحسن این یادداشتها را در بنارس (هند) به چاپ رسانید.

۲۱ - انوار القرآن. عالم بزرگ حجة الاسلام سید راحت حسین، از اهالی گوپال پور، (ایالت بیهار، هند) این تفسیر را تا یازده جزء به تکمیل رسانیده بود که در سال ۱۳۷۴ ه.ق. فوت کرد. مقدمه و تفسیر سورة الفاتحه والبقرة و آل عمران به چاپ رسیده است. پسرش مولانا سید علی (متوفی به سال ۱۴۰۰ ه.ق.) کار این تفسیر را ادامه داد و تا جزء بیست و سوم به پایان رسانید.

۲۲ - تفسیر قرآن. از حجة الاسلام مولانا سید حیدر حسین نکهت لکهنوی، (متوفی به سال ۱۳۹۰ ه.ق.). تفسیری است ساده و روان به خط مصتف تا سورة الدخان که نسخه آن نزد مولانا سید ابن حسن کربلایی در کراچی، محفوظ می باشد.

۲۳ - ترجمه تفسیر مجمع البیان طبرسی. از دکتر سید محمد حبیب الثقلین (کراچی) جلد دوم تقریباً تمام شده است. مترجم، البته، بحث وجوه اعراب را حذف کرده است.

۲۴ - انعام عظیم. راقم، این تفسیر را شروع کرده و به حمدالله سوره‌های حمد، بقره، روم و حجرات به اتمام رسیده است.

تفسیر قرآن به زبان سندی

ضیاء الایمان، تفسیر القرآن. از محمد خان لغاری (متوفی به سال ۱۹۴۰ م.)
این تفسیر، در دو مجلد، در سند به چاپ رسیده است.

تفسیر قرآن به زبان گجراتی

ترجمه و حواشی قرآن مجید. از حاج غلام علی اسماعیل (متوفی به سال ۱۹۴۶ م.)، در بهاونگر به چاپ رسیده است. وی به زبان گجراتی تالیفات زیاد دارد.

تراجم منظوم قرآن به زبان اردو

۱ - ترجمه مکمل منظوم. از مرحوم آغا شاعر قزلباش دهلوی.

۲ - ترجمه مکمل منظوم. از شمیم الحسن (حی).

هر دو ترجمه به صورت جزوه به چاپ رسیده است.

ترجمه منظوم قرآن به پشتو. از سید جعفر حسین استرزی، از اهالی پایان (از توابع کوهات)، این ترجمه در پشاور، پاکستان به چاپ رسیده است.

تفاسیر قرآن به زبان فارسی

۱ - تفسیر. از علی رضا تجلی بن کمال الدین حسین اردکانی شیرازی، شاگرد

سید حسین خوانساری، درباره این تفسیر مؤلف قرن سیزدهم (۱۲۱۸ هـ.) احمد علی

سندیلوی در مخزن الغرائب چنین نوشته است:

«این تفسیر ساده، فصیح و واضح بین علماء مقبول و رائج است».

علی رضا شیرازی، در عهد شاه جهان وارد هند شد و اتالیق^۱ نواب ابراهیم خان پسر امیرالامرا علی مردان خان گردید. تفسیر و چندین کتاب را در دهلی تألیف کرد، وی فقیه و قاضی بود و بعد از شهادت نورالله، شهید ثالث، به مقام مرجعیت شیعیان هند رسید ولی در آخر عمر به شیراز برگشت و در حدود سال ۱۰۸۵ هـ. وفات یافت.

۲- بحرالمعانی / زبدة بحرالمعانی. از محمد بن احمد خواجگی بن عطاء الله شیرازی. در عهد نظام شاه دکن، وارد هند شد و در بیجاپور اقامت گزید، وی شاگرد ماهر فلسفه و کلام خواجه جلال محمد و استاد ملک العلماء قاضی شهاب الدین دولت آبادی جونپوری بود. این تفسیر خیلی مفصل است و در معقولات بحث می کند. بعضیها همین تفسیر را به نام خلاصه مجمع البیان می شناسند.

۳- زیب تفاسیر. از صفی بن ولی قزوینی (متولد در کربلا در ۱۰۲۹ هـ.ق.) حسب فرمایش و تقاضای زیب النساء (متوفی ۱۱۱۳ هـ.ق/ ۱۷۰۱ میلادی) در سال ۱۰۷۷ هـ.ق. در سن ۴۸ سالگی در دهلی شروع و در عرض ۸ سال در ۹ مجلد، این تفسیر را تکمیل کرد. چنانکه از تصریح جلد آخر که در سال ۱۰۸۷ هـ.ق تمام شده، بر می آید، قسمت عمده این تفسیر را در کشمیر انجام داده.

مأخذ وی حسب ذیل می باشد:

تفسیر نیشابوری، تفسیر فخرالدین رازی، جواهر التفسیر کاشفی، تفسیر بیضاوی، تفسیر بحر مواج، تفسیر کشاف.

بعضی ها این تفسیر را به نام زبدة التفاسیر ذکر کرده اند.

۴- نخبة التفاسیر. از محمد کاظم بن عبدالحکیم، تاریخ تکمیل ۱۱۴۹ هـ.ق.

۱- اتالیق: لاه و ادب آموز و نگاهبان طفل- فرهنگ نظام، تهران، ۱۳۶۲ ش.

تاریخ کتابت ۱۱۴۸ هـ.ق، نسخه ای نفیس از آن را با مُهر مصتّف در کتابخانه دانش، انارکلی، لاهور دیده‌ام. این تفسیر در هند نوشته شده است، ولی درباره شرح حال مصتّف اطلاعی در دست نیست.

۵ - تفسیر قرآن. از سید نجف علی نونهروی (شاگرد غفران مآب مولانا دلداری علی) متوفی به سال ۱۲۶۱ هـ.ق.

۶ - لوامع التنزیل و سواطع التاویل. از مرحوم حجة الاسلام سید ابوالقاسم حائری، از اول تا جزء سیزدهم و از جزء سیزدهم تا جزء بیست و هفتم از مرحوم سید علی حائری.

دوره کامل این تفسیر در کتابخانه آیت الله آقای شهاب الدین مرعشی نجفی در قم نگهداری می شود. این تفسیر از جمله تفاسیر شبه قاره، بسیار با ارزش و به زبان فارسی و به صورت جدول می باشد. شیوه نگارش این تفسیر مانند عباقات الانوار و تفسیر فخرالدین رازی است.

مولانا ابوالقاسم حائری و پسروی شمس العلماء سید علی حائری دارای مجموعه بسیار نفیس و با ارزش از کتب تفاسیر بوده و در نوشتن این تفسیر مفصل زحمات زیادی متحمل شده اند. لوامع التنزیل ... دارای معلومات بی شمار و در جواب اتهامات علیه شیعه و اعتراضات علیه قرآن از طرف معترضین مسیحی و غیر مسیحی می باشد. علمای ایران و عراق از چاپ لوامع التنزیل ... استقبال زیادی کردند و علما و محققین وقت به این موضوع توجه دادند و تقریظهای با ارزش بر آن نوشتند و به چاپ رسانیدند.

لوامع التنزیل ... در ۲۱ مجلد، در لاهور، به چاپ رسیده است. تاریخ وفات مولانا ابوالقاسم حائری ۱۳۲۴ هـ.ق و مولانا سید علی حائری ۱۳۵۰ هـ.ق است.

تفاسیر سوره های قرآن

۱ - ینابیع الانوار. تفسیر دو جزء در دو مجلد، به سبک و بحث و رد فخرالدین (رازی)، خطی، موجود در کتابخانه ممتاز العلماء، لکهنو، تألیف سید محمد تقی بن سید العلماء سید حسین لکهنوی، متوفی به سال ۱۲۹۸ هـ. نسخه جلد سوم تألیف محمد ابراهیم بن محمد تقی، (متوفی، ۱۳۰۷ هـ.)، نیز در کتابخانه مذکور محفوظ است.

۲ - تفسیر سورة الاخلاص. خطی، تألیف سید ابوالمعالی (متوفی ۱۰۶۴ هـ.) بن سید نورالله شوشتری الشهید.

۳ - روائع القرآن فی فضایل امناء الرحمن. تألیف مفتی سید محمد عباس رحمه^۱ متوفی به سال ۱۳۰۶ هـ.

مؤلف مذکور دو کتاب دیگر هم دارد:

۱ - تفسیر سورة ق، خطی.

۲ - تفسیر سورة رحمن، خطی.

۴ - مصباح البیان فی تفسیر سورة الرحمن. خطی، تألیف سید محمد محسن زنگی پوری، متوفی به سال ۱۳۲۵ هـ. ق.

۵ - تفسیر سورة هل اتی. خطی، تألیف تاج العلماء سید علی محمد، متوفی به سال ۱۳۱۲ هـ.

۶ - تفسیر سورة يوسف. خطی، تألیف راجه امداد علی خان (متوفی به سال ۱۲۹۲ هـ.) فرزند رحمان بخش.

فارسی

- ۱ - تفسیر سورة الحمد. خطی.
- ۲ - تفسیر سورة البقره. خطی.
- ۳ - تفسیر سورة الدهر. خطی.
- ۴ - تفسیر سورة الاخلاص. خطی، تألیف، سید العلماء سید حسین بن غفران مآب دلداری علی، متوفی ۱۲۷۳ هـ.
- ۵ - کشف الغطای تفسیر سورة هل اتی. چاپ شده است.
- ۶ - سرائر: تفسیر سورة والفجر. چاپ، لودهیانه هند، تألیف، ارسطو جہ سید رجب علی شاه، از اہالی جگراون از توابع لودهیانه.
- ۷ - تفسیر سورة الحمد. خطی، در کتابخانہ مدرستہ الواعظین، لکھنؤ نگہداری می شود، تألیف، حجۃ الاسلام سید محمد تقی بن سید محمد ابراہیم، متوفی ۱۳۴۱ ہ.ق.
- ۸ - تفسیر سورة الحمد. تألیف، علامہ شیخ عبدالعلی تهرانی ہروی لاہوری، متوفی ۱۳۴۱ ہ.ق.
- ۹ - ازہار التنزیل. در وجوہ سور قرآنیہ، خطی، تألیف، سید محمد محسن زنگی پوری، متوفی ۱۳۲۵ ہ.ق.
- ۱۰ - راہ صور. تفسیر فاتحہ الكتاب.
- ۱۱ - تفسیر سورة الحجرات. بہ صورت ضمیمہ در انوار الآیات، چاپ شدہ است.
- ۱۲ - تفسیر دہ سورة کوچک قرآن. چاپ لاہور، تألیف سید مرتضیٰ حسین صدر الافاضل.

تفاسیر سورة يوسف

الف: فارسی

۱ - از صفدر علی بن حیدر علی رضوی، خطی ۱۲۹۱ هـ.ق. محفوظ در کتابخانه حاجی سید علی اکبر رضوی، کراچی.
مؤلف در مقدمه متذکر شده که این کتاب را در عهد امجد علی شاه نوشته است.

۲ - انوار یوسفیه. خطی، تألیف مفتی سید محمد عباس.

۳ - ظل ممدود. تفسیر سور هود، کهف و یوسف، خطی، موجود در کتابخانه ممتاز العلماء، تألیف: محمد ابراهیم فردوس مکان (متوفی ۱۳۰۷ هـ.) بن سید محمد تقی.

ب: اردو

۱ - تفسیر سورة يوسف. چاپ لکهنو، تألیف: علی اکبر، متوفی ۱۳۲۷ هـ؛ فرزند سلطان العلماء سید محمد لکهنوی.

۲ - تفسیر سورة يوسف. خطی، تعداد صفحات ۵۵۲، موجود در کتابخانه مدرسه الواعظین، لکهنو تألیف سید محمد تقی بن محمد ابراهیم، سابق الذکر.

۳ - ابواب المصائب. چاپ شده.

تفسیر سورة يوسف. با تطبیق با وقایع شهادت امام حسین علیه السلام، تألیف میرزا سلامت علی دبیر لکهنوی، متوفی ۱۲۹۲ هـ.ق.

من مقاله ای مفصل در باره این تفسیر نوشته ام که در ویژه نامه مجله پیام عمل لاهور، به مناسبت یادبود دبیر به چاپ رسیده است.

پ: عربی

۱- احسن القصص. چاپ ۱۳۰۵ هـ. عظیم آباد بیهار، هند، تألیف تاج العلماء
سید علی محمد، متوفی ۱۳۱۲ هـ. ق.

تفسیر آیات

الف: عربی (تفسیر سوره های قرآن به زبان عربی)

- ۱- انس الوحيد فی آیت العدل والتوحيد. خطی.
 - ۲- تفسیر «فمن یرد الله ان یهدیه یشرح صدره للاسلام». خطی.
 - ۳- تفسیر «انما المشركون نجس». خطی.
 - ۴- تفسیر آیت التطهیر، چاپی.
- کتابهای فوق در کتابخانه ناصر المله در لکهنو محفوظ است، تألیف شهید
ثالث، نورالله شوستری، سال شهادت ۱۰۱۹ هـ. ق آگره، هند.
- ۵- تفسیر، الله نور السموات والارض، چاپی، لاهور. تألیف عبدالعلی تهرانی،
متوفی ۱۳۴۱ هـ، لاهور.
 - ۶- تفسیر، الله نور السموات والارض، خطی. تألیف محمد علی طبسی،
حیدرآبادی، متوفی حدود ۱۳۳۱ هـ.
 - ۷- تفسیر اینماتولوا فتم وجه الله، تألیف علامه غلام حسین کنتوری، متوفی
۱۳۳۷ هـ. ق.
 - ۸- تفسیر آیه صلوة الوسطی، خطی. تألیف سید محمد تقی بن ابراهیم، متوفی
۱۳۴۱ هـ. ق، لکهنو.

ب: فارسی (تفسیر سوره های قرآن به زبان فارسی)

- ۱- نور الانوار، تفسیر بسم الله الرحمن الرحیم، خطی. تألیف احمد بن محمد

علی بن وحید بھہانی، متوفی ۱۳۳۵ھ. ق.

۲ - تقریب الافہام در آیات الاحکام. خطی، موجود در کتابخانہ ناصرالملہ،

لکھنؤ. تألیف مفتی سید محمد قلی کنتوری، متوفی ۱۲۶۰ھ. ق.

۳ - تفسیر گنتم خیرأمة اخرجت للناس. خطی. تألیف سیدالعلماء سید

حسین، متوفی ۱۲۷۳ھ. ق.

۴ - تفسیر آیہ «سُجَّتِهَا الْأَتَقَى الْأَذَى»، تألیف مفتی محمد عباس، لکھنؤ.

پ: اردو (تفسیر سورہ ہای قرآن بہ زبان اردو)

۱ - تفسیر آیت التطہیر. چاپی، تألیف محمد باقر دہلوی، متوفی ۱۲۷۲ھ. ق.

۲ - ایجاز التحریر، فی تفسیر آیت التطہیر. چاپی، تألیف سید ناصر حسین بن

سید مظفر حسین جونپوری، متوفی ۱۳۱۳ھ. ق.

۳ - تفسیر آیہ معراج. بہ نام اتقان البرہان، چاپ لکھنؤ، تألیف محقق ہندی

محمد حسین لکھنوی، متوفی ۱۳۳۷ھ. ق.

۴ - التکمیل. آیہ اکملت لکم... چاپ لکھنؤ، تألیف حکیم سید مرتضیٰ حسین

الہ آبادی، متوفی حدود ۱۹۵۰م.

۵ - انوار الآیات. چاپ لاہور.

تفسیر بالغ بر صد آیہ و تفسیر مختصر سورۃ الحجرات، تألیف سید مرتضیٰ

حسین صدر الافاضل.

حواشی بر تفاسیر (قرآن)

الف: عربی

۱ - حاشیہ بر تفسیر بیضاوی. خطی، تألیف طاہر بن سید رضی الدین ہمدانی،

دکنی، متوفی ۹۵۲ھ.

- ۲ - حاشیه بر تفسیر بیضاوی. دو مجلد، خطی محفوظ در کتابخانه ناصر المله، لکهنو، تألیف شهید ثالث: نورالله شوستری.
- ۳ - حاشیه بر تفسیر کشاف. خطی، محفوظ در دانشگاه اسلامی، جزو کتب شروانی، تألیف ابوالحسن، آخرین پادشاه دکن، هند، متوفی ۱۱۱۱ هـ.
- ۴ - الامالی التفسیریة، خطی، محفوظ در کتابخانه مولانا سید آغا مهدی، کراچی، تألیف سید محمد تقی آل غفران مآب.

ب: فارسی

- ۱ - حاشیه بر تفسیر بیضاوی. خطی محفوظ در کتابخانه کالج اسلامی، سال کتابت ۱۰۲۱ هـ. این نسخه دو سال بعد از شهادت مؤلف کتابت شده است.
- دو حاشیه دیگر بر تفسیر بیضاوی از دو پسر شهید ثالث نیز در کتب رجال و فهرستهای کتاب دیده شده است، ولی چون امکان مقابله با حواشی پدرشان و شریف الدین و علاء الدوله میسر نشده لذا ممکن است سه حاشیه مختلف نباشد، بلکه اصل حواشی از خود شهید شوستری و دیگر نسخ به خط دو پسر ایشان باشند. به هر حال، اگر این سه نسخه در دست باشد، حقیقت آشکار خواهد شد.
- ۲ - حواشی التفسیریة. خطی، تألیف مفتی محمد عباس.
- اکثر نسخ خطی مفتی محمد عباس را در کتابخانه نجم العلماء دیده ام.
- ۳ - الامالی التفسیریة. عربی، خطی، در کتابخانه مولانا سید آغا مهدی محفوظ است، تألیف سید محمد تقی آل غفران مآب.

تفسیر موضوعی

- ۱ - میزان الایمان. تفسیری مبسوط از جناب حجة الاسلام مولانا میرزا یوسف حسین مُدظله در دست تهیه و دارای آیاتی جداگانه برای هر موضوع با ترجمه و

خلاصه مطالب می باشد، ده مجلد ازین تفسیر به چاپ رسیده است.

۲ - توحید القرآن، اردو، چاپ دهلی.

۳ - امامة القرآن، اردو، چاپ دهلی، تألیف مولانا محمد هارون زنگی پوری.

متوفی ۱۳۳۹ ه.ق.

از همین مؤلف دو کتاب دیگر مربوط به قرآن نیز به شرح ذیل موجود است:

الف: علوم القرآن.

ب: اوراد القرآن.

کشف آیات

بعد از تدوین و ترتیب قرآن مجید، اولین مسأله مهم شمارش آیات قرآن بود. لذا قرآن را به سی جزء و سوره و رکوعات تقسیم کردند. رکوع مجموعه آن تعداد از آیات را می گویند که شامل یک مفهوم موضوعی باشد. مسأله شماره گذاری رکوعات، سوره و آیات از دو قرن پیش موضوع بحث علما بوده است. محققین درباره اشکال حروف، اختلاف اشکال، اعراب، علامات، وقف، فصل و وصل کارهای ابداعی و تعجب آوری انجام داده به کشف آیات و محل وقوع آنها توجه دادند.

با توجه به اطلاعات موجود، تحقیقات در این زمینه در قرن یازدهم شروع شد و در عرض صد سال کتابهای متعددی نوشته شد که مطالعه تحقیقی آنها به عهده محققین است. این جانب در تألیف خودم به نام **مطلع انوار**، سه کتاب را درین زمینه نام برده ام. در اصل، این موضوع نیاز به توجه خاص دارد، چون در بیشتر کتابخانه های جهان، کتابهایی در این زمینه موجود است. مثلاً، **کشف المطالب والآیات**: یک نسخه ناشناخته و ناقص از قرن دهم هجری قمری در کتابخانه گنج بخش، در اسلام آباد، است که شامل هشت باب، و هر باب دارای ۲۸ فصل

مشمول بر کشف آیات، کشف رکوعات، کشف سجده‌ها، کشف سوره‌ها، کشف حکایات و کشف کلمات است (رک. به فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه گنج‌بخش، اسلام‌آباد ص ۵۷۵).

بعد از مطالعه مقاله جناب کاظم مدیرشانه‌چی، در مجله مشکوٰۃ شماره دوم، بهار ۶۳، لازم دانستم مطلبی را اضافه نمایم. مقاله ایشان تحت عنوان «قرآنهاي چاپي و کشف آیات» است. ترتیب کتب زیر که در همین زمینه است، از مقاله ایشان مأخوذ است.

کشف الآيات. از موسی هزاری، به ترتیب اسماء و افعال و حروف، صاحب الذریعه نسخه خطی مورخ ۱۰۵۶ هـ.ق را نزد سلطان المتکلمین در تهران دیده بود. دلیل الحیران فی الکشف عن آی القرآن. معروف به ترتیب زیبا، تألیف حافظ محمود دودادی، سال تألیف ۱۰۵۴ هـ.ق. این کتاب نخست، در سال ۱۲۸۴ هـ.ق. از طرف آستان قدس و در سالهای ۱۳۱۰ و ۱۳۱۸ هـ.ق. از طرف قازان به چاپ رسید.

کشف الآيات. تألیف میرزا محمد رضا نصیری طوسی منشی الممالک. سال تألیف ۱۰۶۷ هـ.ق. نسخه در کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد موجود است، مؤلف، در مقدمه، ادعا می‌کند که وی اولین کسی است که درین زمینه کارکرده است. ولی شاید او که در اصفهان می‌زیسته است، خبر نداشت که قبل از او نیز در عهد قطب شاهي دکن در هندوستان و حافظ محمود در ترکیه پیشروان او بوده‌اند (کاظم مدیرشانه‌چی) *.

الرسالة الواضحه. یا هدیة قطب شاهی در استخراج آیات کلام الهی، تألیف ملا محمد علی کربلایی، شاگرد ابن خاتون آملی، به دستور استاد خود آن را تألیف

کرد و به نام سلطان عبدالله قطب شاه (متوفی ۱۰۸۳ ه.ق.)، معنون کرد. این کتاب بر دو کتاب فوق ارجحیت دارد، چون علاوه بر کلمه قبل و بعد از مفردات، جزء و جزب را هم معین کرده است.

نسخه خطی این کتاب در آستان قدس رضوی مشهد و نسخه ای دیگر به تاریخ ۲۱/ محرم ۱۰۸۴ ه.ق. در کتابخانه آیت الله مرعشی در قم نیز نگهداری می شود.

کشف الآیات. تألیف سید محمد رضا بن محمد مؤمن خاتون آبادی، هم عصر شیخ حر عاملی، متوفی ۱۱۰۴ ه.ق. است.

الجداول النورانیه، تألیف الحاج سید ناصر بن حسین حسینی نجفی (متوفی ۱۱۱۸ ه.ق.)، معنون به نام اورنگ زیب عالمگیر، نسخه ای به خط لعل محمد آبادی مورخ ۱۱۲۱ ه.ق. در کتابخانه دانشگاه پنجاب موجود است. صورت جدول به شرح ذیل است:

السورة	الركوع	الجزء	ربع الجزء
البقرة	العاشر	الثاني	اوايل الثالث

كَانَ النَّاسُ اُمَّةً وَاحِدَةً

نجوم الفرقان لتخريج آيات القرآن. مصطفی بن محمد سعید افغانی، وابسته به دربار شاهزاده محمد اعظم شاه، در سال ۱۱۰۳ ه.ق. آن را مرتب کرد و اولین بار این کتاب به دستور سلطان العلماء در سال ۱۳۶۲ ه.ق. در لکهنو و سپس، در لاهور به چاپ رسید. در تعیین سی جزء از ارقام و تعداد رکوعها از حروف ابجد استفاده شده است.

نجوم الفرقان. گوستا و فلوگل (متوفی ۱۸۷۰ میلادی)، قرآنی را همراه همین نجوم الفرقان با شماره های آیات منتشر ساخت. این فهرست با قرآن در سال

۱۲۶۱ هـ. ق. / ۱۸۴۲ میلادی در لیزک چاپ شد. اندکس فلوگل به فارسی توسط حاج جعفر تهرانی در سال ۱۲۷۴ هـ. ق. به چاپ رسید. متن قرآن با ترجمه فارسی اندکس فلوگل توسط میرزا عبدالوهاب منجم در سال ۱۲۹۰ هـ. ق. دوباره چاپ شد و عثمان اوغلی اف، در سال ۱۳۱۹ هـ. ق. / ۱۹۲۰ میلادی، در ادینبورگ بار دیگر آن را چاپ کرد. دبیر سیاقی همین قرآن چاپ الیپنرکک و ترجمه اندکس فلوگل را به نام خود از طریق کتابفروشی اقبال مجدداً به چاپ رسانید. نجوم الفرقان نیز با متن قرآن در سال ۱۳۱۳ هـ. ق. توسط محمد صادق تویسرکانی در تهران به چاپ رسید.

کشف الآيات محمد شاهی. سید محمد بن مهدی حسینی در سال ۱۲۵۷ هـ. ق. نوشت و به نام محمد شاه قاجار معنون کرد. این کتاب اول در تبریز و سپس در تهران، در سال ۱۲۷۶ هـ. ق. به چاپ رسید.

کشف الآيات. از میرزا علی بن محمد بن محمد حسین قمی (متوفی بسال ۱۲۶۰ هـ. ق.، به نوشته صاحب الذریعه) است.

مفتاح كنوز القرآن. نوشته یکی از علمای روسی است که در استانبول و اروپا به چاپ رسیده است.

فتح الرحمن لطالب آيات القرآن. تألیف فیض الله علمی، چاپ بیروت ۱۳۲۳ هـ. ق.

ارشاد الراغبین فی الكشف عن ای القرآن المبین. تألیف دیگر از فیض الله.

المرشد. تألیف محمد فارسی برکات. چاپ مصر.

المعجم المفهرس. تألیف محمد فواد عبدالباقی، این کتاب بیش از همه شهرت پیدا کرد و بسیار مفید واقع گردید.

کشف الآيات. از دکتر رامیار، نسخه جامع تر مرتب کرده است و آن را همراه ضمیمه قرآن مجید نسخه سلطان عبدالحمید در تهران به چاپ رسانیده است.

معدن الانوار و مشکوة الاسرار. تألیف محمد بن صالح الملّقب به کاشف الاسرار قزوینی، این کتاب، در اصل، مقدمه‌ای بر تفسیر خود اوست که در محرم ۱۲۷۰ هـ. ق. تکمیل شد. در کتابخانه من نسخه خطی به تاریخ ربیع الاول ۱۲۷۱ هـ. ق. موجود است این کتاب که دارای معانی الفاظ و کلمات قرآن است، راهنمای آیات هم دارد، علمی کار شده و فهرست خوبی دارد.

مفتاح الآیات. چاپ دهلی. تألیف مقبول احمد دهلوی.

مفتاح القرآن. چاپی، تألیف میرزا قلیچ بیک خان، متوفی ۱۳۴۸ هـ. ق.، حیدرآباد، پاکستان.

در حال حاضر مولانا حافظ علی و مقبول احمد، تراجم خودشان را که دارای فهرست موضوعی، همراه شماره‌های جزء، سورة و آیه است، در دست تهیه دارند، ان شاء الله هر چه زودتر تمام شده در دسترس مراجعین و محققین قرار گیرد.